

Eugen Franković

Urbanističko planiranje Zagreba od 1945. do 1985.

E. Franković: Urbanističko planiranje Zagreba od 1945. do 1985.

1.

Urbanističko planiranje Zagreba nakon drugog svjetskog rata ispunilo je već četrdeset godina. To je dug period u modernom planiranju. Ono u Zagrebu započinje 1865. godine (ako računamo od prve regulatorne osnove grada) i traje ukupno sto dvadeset godina. Poslijeratnom planiranju pripada dakle trećina povijesti modernog planiranja Zagreba. U tom periodu utrostručen je relativno velik grad te promijenjena njegova društvena i ekonomska fizionomija. Podignuta je industrija prvog reda, ona koja participira u općem razvoju ili otvara put tome. I, što je najvažnije za čitav poratni period, utemeljena je participacija u epohalnoj problematici prvog reda: pitanju odnosa grada i socijalizma. Osim tih novih, »svojih«, tema poratno je planiranje naslijedilo krupna otvorena pitanja iz ranijih epoha: pitanje prometnog povezivanja grada, pitanje reguliranja Save kao prometno i kao pitanje aglomeriranja grada; divlja naselja i uopće pitanja sanacije grada zaoštreno kao istaknuto socijalno pitanje, kao pitanje urbane ravnopravnosti njegovih stanovnika. Poslijeratna urbanističko-planerska materija sumirana je u dva osnovna dokumenta: u Generalnom urbanističkom planu Zagreba iz 1971. i Generalnom urbanističkom planu iz 1985. (koji još nije prihvaćen) te u nizu važnijih planova i drugih dokumenata koji su prethodili ili slijedili generalnim planovima. U povijesti planiranja Zagreba postoje samo još tri dokumenta adekvatna kategoriji tih generalnih planova (Regulatorna osnova iz 1865, Regulatorna osnova iz 1887/88. i Regulatorni plan iz 1936/37). Već te činjenice pokazuju približan opseg poslijeratnog planiranja u odnosu prema ranijima.

2.

Prekratke pripreme i poslijeratno planiranje. Zagreb je poslijeratno urbanističko-planersko razdoblje dočekao relativno dobro pripremljen. Prekratni regulatorni plan (1936/37) bio je relativno nov i gotovo »neiskorišten«, jer je izgradnja uglavnom prestala već 1938. godine zbog ratnih rizika koji su već tada zaprijetili. Još je važnije bilo što je taj plan bio plod vrlo opsežnih stručnih priprema, temeljenih na međunarodnom urbanističkom natječaju. Te pripreme, kao i izradu plana, izveli su stručnjaci naprednih urbanističkih shvaćanja. Znatna dio tog zagrebačkog arhitektonsko-urbanističkog kruga bio je blizak socijalističkim idejama, simpatizirao je radnički pokret, a i aktivno sudjelovao u njemu. Krugovi okupljanja bili su *Zemlja* i radna grupa *Zagreb*, dominantna arhitektonsko-urbanistička formula funkcionalizam. Profesionalna razina i autoritet zagrebačkih arhitekata u međunarodnim stručnim krugovima bio je izuzetno visok. Zagreb je potpisnik Atenske povelje, reprezentativnog programskog dokumenta modernog urbanizma i arhitekture. (Atensku povelju potpisala su 33 grada; Zagreb je uz Atenu jedini potpisnik u jugoistočnoj Evropi.) U ime grada povelju su potpisali arhitekti Ernest Weissmann i Vlado Antolić.¹ Za položaj zagrebačkih arhitekata u tim tada vodećim urbanističko-arhitektonskim krugovima treba navesti da je Atensku povelju formulirala komisija od pet članova, među kojima su bili Weissmann i Antolić. Weissmann je bio moderator i najutjecajniji član komisije, smatran od svijeta na skupu za najbližeg Corbusierova suradnika, a Antolić je napisao najveći dio izvorne verzije teksta bilježeći dotadašnja izlaganja na skupu; ostatak je napisao Weissmann. Tako nastali tekst Weissmann je odnio na definitivno dotjerivanje Corbusieru, a Corbusier je tekst potpisao ne izmjenjujući gotovo ni-

Sažetak

Urbanističko planiranje Zagreba poslije drugog svjetskog rata oslanjalo se u prvom periodu, do 1953. godine, na prekratni Generalni plan grada iz 1936/37. godine. Taj plan sadržavao je funkcionalističke poglede koji su dominirali među vodećim zagrebačkim arhitektima u to doba, među kojima se urbanističkim djelovanjem osobito ističu Vlado Antolić i Ernest Weissmann, suradnici CIAM-a i Le Corbusiera, koautori i supotpisnici »Atenske povelje«. Međutim, nekritička aplikacija još do nedavno vodećih shvaćanja na urbanističke probleme u već izmijenjenim socijalnim okolnostima izazvala je početak recesije na stručnoj i praktičnoj razini. Poteškoće su se pokušale prevladati Direktivnom regulatornom osnovom 1953, koja nije prihvaćena zbog premale ambicije u širenju grada i neslaganja željezničkih autoriteta. Dublji razlozi tog neuspjeha bili su u tome što je ta osnova nosila već značajke deriviranog funkcionalizma, mimoilazeći stvarne probleme grada za volju legitimnih urbanističkih procedura. Slijedi kritičan period urbanističkog razvoja Zagreba bez generalnog plana na temelju parcijalnih planova tehnicističkog karaktera. Razvija se urbanistička kritika takvog stanja. Ona se snažno obara na urbanistički program za novi plan 1964. godine. Pred tim kritičkim pritiskom novi generalni plan 1971. godine uočljivo odstupa od tehničke autoritarnosti ranijeg perioda, ali zbog svoje nekoherencije ubrzo se podvrgava reviziji koja dovodi do izrade generalnog plana 1983/85. Novi je plan zasnovan na ideji rekonstrukcije umjesto ekspanzije, na sanaciji i bonifikaciji postojećeg grada u njegovu sadašnjem opsegu, na preferiranju kvalitativne strane urbanizma umjesto kvantitativne, na shvaćanju urbanističke materije kao transdisciplinarnog prožimanja umjesto tehničkog monizma, na respektu prema toposu — historijskoj podlozi, prirodnoj sredini, ambijentu, na odustajanju od konačnih i apodiktičkih odluka i na shvaćanju urbanizma kao neprekidnog procesa a ne kao zbroja važećih dokumenata. Novi je plan još na javnoj raspravi, no već su izrađeni prvi detaljni (»provedbeni«) planovi na njegovu temelju. Premda je budućnost tog plana još neizvjesna, s njim je prevladan dugogodišnji stručni zastoj zagrebačkog urbanističkog planiranja, te je ono, na konceptualnoj razini, ponovno ažurirano s vodećim idejama suvremenog urbanizma.

šta i nakon dužeg vremena ga publicirao. Weissmann i Antolić nisu osamljeni slučajevi među zagrebačkim arhitektima te orijentacije, nego dvojica iz reda u kojem su bili Drago Ibler, Stjepan Planić, Drago Galić, Josip Pičman, Josip Seissel, Zdenko Stržić, Stjepan Gomboš, Lavoslav Horvat, Juraj Denzler, Mladen Kauzlaric i Ivo Zemljak. Plan koji je nastao u toj sredini nije se, nakon rata i oslobođenja, smatrao stranim, tuđim dokumentom, nego djelom koje sadrži moderna urbanistička shvaćanja, pa zato može poslužiti izgradnji grada koja je započinjala. Paralelno se izgrađuje novi plan, ali ne kao odbacivanje, nego razvijanje i modificiranje starog.

3.

Prvo poratno razdoblje. Ono što je bilo prihvaćeno od regulatornog plana iz 1936/37. bilo je ovo: zamjena defektnih gradskih područja periferijske supstandardne izgradnje higijenski i tehnički korektnim urbanim standardom; urbanistička socijalna »egalizacija« svih gradskih područja; sanacija i funkcionalna optimalizacija čitavog grada, a u tu svrhu: razdvajanje industrije, poslovnih, stambenih i rekreativnih zona; kompletiranje grada infrastrukturom, prometnom i komunalno-higijenskom. Međutim, povećana je ambicija za rast grada, naročito industrije, zatim eksternih prometnih veza. Prelazak na južnu obalu Save postaje znatniji, intenzivnost zaposjedanja prostora Trnja veća; njegova se uloga shvaća kao scena novog gradskog centra. U tom smislu korigira se predratni plan novim detaljnim planovima. Postojanje dobre planerske podloge, autoritet istaknutih arhitekata i autoritet funkcionalističke formule koju su oni nosili, a iznad svega društvena samosvijest odlučujućih političkih činilaca i većina sudionika poratnih akcija izgradnje, gotovo su identificirali urbanističke planove s ciljevima izgradnje novog društva. Urbanistički su planovi praktično tretirani kao planovi i ciljevi izgradnje socijalističkog društva. Potrebe izgradnje bile su goleme; sredstava, opreme i tehnike bilo je malo, pa je Zagreb izgledao i sebi i drugima u povoljnom položaju sa svojom tehničkom kulturom i pripremljenošću. Raspravljalo se malo — bar javno — a osporavalo nikako. Urbanistička kritika nije postojala, ona se pretvorila u samu akciju uklanjanja ostataka starog društva. Tako je bilo i s urbanističkom teorijom; tek ponekad posumnjalo bi se u »formalizam« funkcionalističke formule, ali bez znatnijeg inzistiranja na tome. Zavladao je autoritet pragme; sve što je bilo za odbacivanje već je odbačeno, najteže je bilo nadvladano u ratu. Sve što je predstojalo činilo se lako u usporedbi s prijednim, sumnje također kao da su dolazile iz prošlosti. Pitanje urbanističkog identiteta novog socijalističkog društva izgledalo je riješeno ostvarivanjem modernih urbanističkih koncepata. Nije bilo pogreške u tom shvaćanju: socijalizam ne može imati drugog cilja mimo najviših mogućnosti svog doba. Propust je dopušten u artikulaciji tog ispravnog shvaćanja, ali njega će početi otkrivati tek slijedeća faza.

4.

Drugo poslijeratno razdoblje. Drugo razdoblje započinje završetkom nove Direktivne regulatorne osnove 1953. godine. Tom osnovom obuhvaćene su već spomenute inovacije Regulatorne osnove iz 1936. godine. Osnova nije prihvaćena zato što, kako je ocijenio Narodni odbor Grada, premla odlučno prelazi Savu, a željeznički faktori nisu prihvatili željeznički čvor. Komisija za reviziju Osnove dobiva za-

datak da korigira i kompletira Osnovu na temelju spomenutih primjedaba. Revizija nikada nije izvršena — vjerojatno i zato što je kritika Osnove bila stručno slabo zasnovana. Grad se našao naglo u lošoj regulatornoj situaciji: trebalo je da se dalje razvija na odbačenoj Osnovi, tako da se u njezinu okviru izgrađuju parcijalni planovi za pojedine dijelove grada, prema potrebi izgradnje, i za pojedina područja planiranja (mreže škola, socijalnih ustanova, dječjih igrališta i rekreativno-sportskih površina, koridora važnih prometnica i dr.). Na taj način nastaju veoma važni objekti kao Most slobode, prva traka autoputa, započinje masovna stambena izgradnja i podižu se ključne zgrade na Ulici proleterskih brigada. Simptomatično je da se u to vrijeme pojavljuje urbanistička kritika kao vrlo oštra oporba općih karakteristika planiranja i graditeljske prakse u nas. Ta kritika više neće prestati i preuzet će postupno ulogu sve značajniju utjecajem na zbivanja. Nedostaci u Osnovi iz 1953. nisu toliko u prigovorima koji su joj upućeni koliko u tome što je ona, služeći pragmi, izvršila presudan akt deproblematizacije čitave urbanističke sfere u zagrebačkom planiranju. Ona je pratila »vjerno« predratni funkcionalistički koncept, ponegdje korigiran monumentalizacijom i ponešto osušen prakticističkom rutinom, no njezin grijeh nije ta vjernost niti se njezina kritika može shvatiti kao optužba funkcionalizma. Krivnja se sastojala u zastajanjima i zaostajanjima. Osnova iz 1953. djelo je derivata funkcionalizma, akt shematske aplikacije načela i postupaka lišenih historijskih razloga koji su ih iznijeli u već prošlom vremenu. Nova osnova postavila se kao zavjesa prema urbanističkim strujanjima u svijetu i kao tampon prema aktualnim pitanjima vlastitog urbanog ambijenta u novim okolnostima. Tako je presahla ona kreativna napetost između misli o gradu i urbanog fizisa, napetost koja se onako sjajno iskazala tek petnaestak godina ranije na tlu istog grada od gotovo istih sudionika urbanističkih zbivanja. S tom osnovom mi smo preskočili ona omekšavanja funkcionalizma koja su se za vrijeme rata i odmah nakon rata zbila u zemljama koje nisu bile njime zahvaćene — u Južnoj Americi i Švedskoj, na primjer. Mi smo nastavili tamo gdje se ne nastavlja jer nema puta i time upali na stranputicu i bespuće. Opća oznaka te krize bila je shema, najkrupniji promašaj u velikim stambenim naseljima u novim dijelovima grada, a točka zapletanja kriznog čvora bila je mimoilaženje stvarnih pitanja života za volju opće sheme. Situacija se kompenzira estetizantskom gestom u detalju — tako s prvonačanim natječajem za središnji prostor Trnja, koji je zadugo, na takvom detalju, odredio i urbanističko vodstvo grada.

5.

Treće poslijeratno razdoblje. Treće razdoblje traje od priprema za donošenje urbanističkog programa grada 1964. godine do pred donošenje novog regulatornog plana 1971. godine. Urbanistički program ključni je dokument za razumijevanje tokova poslijeratnog urbanističkog razvoja Zagreba. Tendencije deproblematiziranja i pragmatizma ulijevaju se u taj dokument i izviru iz njega utjecajem na planiranje koje slijedi. Glavna je oznaka programa kvantifikacije urbanističke materije. Program principijelno ne kvalificira, nego pokušava sva pitanja apsolvirati kvantificiranjem. Metodološke su konsekvence ove: urbanističke sfere rastavljene su na nepovezane disciplinarnе aspekte, oni ne služe jedan drugom ni kao podloge ni kao izvedenice, a ni kao dopune. Program je ustanovio disperziju i diviziju urbane svijesti kao programsku osnovu urbanističkog plani-

ranja. U tom kontekstu povijesna podloga planiranja dodaje se kao ukras, prirodni okvir odnosi se prema ostalima samo kao tehnički uvjet, sociološki aspekti razvrstavanje su količinskih informacija o stanovništvu, iz planiranja je izgubljeno ono što je jezgra urbanizma kao discipline, a to je antropološko pitanje. Urbanistička kritika koja je tokom prethodnih godina stekla utjecaj, razvila argumentaciju i izgradila prepoznatljive kritičke pozicije oborila se svom žestinom na program. Kritika je prenesena u stručna društva, djelovala je preko Socijalističkog saveza, dnevne štampe, stručnih revija i časopisa. Časopis Naše teme iz 1964. godine, posvećen urbanizmu, nosi simptomatičan naslov »Urbanizam mimo socijalizma?«. Program je nakon dugog otezanja ipak prihvaćen od Gradske skupštine, ali taj ishod nikoga nije zadovoljio. Primjer primjene shvaćanja autora programa u planerskoj praksi jest Urbanistički plan Trnja, dokument tehničke autoritarnosti i simplicizma. Program je trebao biti prije svega program novog Generalnog plana. Međutim, kritika je odgodila mehaničko prelijevanje programa u taj plan i odgodila dovršavanje plana za punih šest godina. No pravi uspjeh te kritike sastojao se u tome što je urbanistički praktičizam počeo gubiti samouvjerenost, a sama je kritika počela sudjelovati u formiranju urbanističkih pogleda u planiranju grada.

6.

Četvrto razdoblje. Generalni plan 1971. Taj plan razlikuje se od programa ponajviše proširenom opremom, aparaturom. Ipak, premda razlike nisu velike, značajan je pravac prema kojem je izvršen pomak. Metodološka nepovezanost disciplinarnih područja nije prevladana, ali su historijska podloga i sociološke studije ipak unijele nove dimenzije u dokument. Tako u sociološkoj studiji možemo čitati: »Još uvijek imamo vremena da — poučeni iskustvom tuđih grešaka — planski i smisleno usmjerimo proces razvoja naših gradova. Pritom neka nas uvijek vode načela organske cjelovitosti prostora i u njemu osnovnih mjerila: čovjeka i njegovih potreba. Ne smijemo se naivno radovati rastu, ako se ne možemo radovati načinu na koji se on događa.« Taj novi homocentrički pogled probija se u Generalni plan i preko drugih područja na kojima uspijeva prevladati tokom šezdesetih godina, mimo urbanističkog planiranja u strožem smislu riječi. Jedno je od takvih područja — zaštita spomenika. Odluka o zaštiti starih dijelova Zagreba, koja je obuhvatila i čitav Donji grad, a koju je plan morao akceptirati, nije imala samo specifičan konzervatorski efekt, nego je bila i znak novog, modernog humaniteta. Ekološka svijest razvija se paralelno s tim tendencijama relativno rano u nas i prisutna je u planu. Suprotno tome istovremeno jačaju ekstremno tehnicistički koncepti, naročito u prometnoj oblasti, pa se i to osjeća u Generalnom planu i zbivanju nakon njega. Situacija je evoluirala prema većoj složenosti i, u njoj, suprotstavljenosti pozicija. Primjeri su toga Detaljni plan za centar grada i Generalni prometni plan.

7.

Novi Generalni urbanistički plan 1983/85. Sve te karakteristike Generalnog plana 1971. učinile su ga nestabilnim, dokumentom kratka trajanja. Već sredinom sedamdesetih godina sazrijevaju ideje o reviziji Generalnog plana, pokrenute tom revizijom 1983. završene su osnove novog Generalnog plana, a ove godine završen je novi generalni urba-

nistički plan. Taj rad izveden je unutar iste institucije koja je izradila plan iz 1971, sve je izvedeno bez naglašenih polemičkih suprotstavljanja, kao prividno razvijanje i modifikiranje starog plana, ali učinili su to drugi stručnjaci, nova generacija drugačijih urbanističkih pogleda, suprotstavljenih ranijima. Osnovne ideje novog plana jesu rekonstrukcija, sanacija i bonifikacija postojećeg grada, u njegovom sadašnjem opsegu, umjesto ranije forsirane teritorijalne ekspanzije; koncentracija na kvalitativnu stranu urbanizma umjesto kvantitativnih; shvaćanje urbanističke materije kao transdisciplinarnog prožimanja raznovrsnog umjesto tehničkog monizma; respekt prema toposu — historijskoj podlozi, prirodnoj sredini, ambijentu; tolerancija prema zatečenom, različitom, pa i privremenom; odustajanje od konačnih i apodiktičkih odluka; shvaćanje urbanizma kao neprekidnog procesa, a ne zbroja važećih dokumenata. Novi GUP nastoji da bude homocentričan i time se suprotstavlja tehnocentrizmu. Novi GUP još nije usvojen, pa ne znamo njegovu konačnu sudbinu. No taj dokument rezultat je dugotrajna sazrijevanja naše sredine i usklađen je s dominantnim tendencijama suvremenog urbanizma u svijetu, pa ga je nemoguće shvatiti kao epizodu. Prvi praktični efekti njegova djelovanja već se osjećaju u izradi provedbenih urbanističkih planova za Vrbik i za Ciglenicu.

8.

Zaključak. Kao uvod ovom pregledu, bolje od bilo kog teksta, može poslužiti poznata fotografija prvog poslijeratnog mitinga na Trgu Republike u Zagrebu, kao jedan od najboljih dokumenata pravog lica oslobođenja u svibnju 1945. godine. Lice je to neusporedive socijalne energije koja se pokrenula. Sva povijesna zbivanja na posebnim područjima, u poslijeratnom periodu, pa tako i u urbanizmu, nemoguće je razumjeti preko samih činjenica, dokumenata koji o njima svjedoče, pa i interpretacija ako su ravnodušne prema silama života oslobođenim s proljećem 1945. godine. U smislu znanstvene metodologije za našu historiografiju ta tema socijalne energije i samosvjesti u djelovanju svih ljudi naše epohe naročito je izazov prema afirmiranju »historije zbivanja«, historije razvojnih tokova i konstelacija, kao nadilaženje granica historije značajnih fakata, odlučnih događaja i djelovanja istaknutih ličnosti. Poslijeratni urbanistički razvoj Zagreba, započet s tom socijalnom energijom i samosviješću, u određenoj je konstelaciji s općim tokovima poslijeratne povijesti zemlje. No on ima i svoj autonoman razvojni tok i ritam. Poznavajući ga upotpunjujemo rasvjetljavanje drugih povijesnih evolucija. U tom je smislu i povijest urbanističkog planiranja značajna za opće uvide u našu najnoviju povijest.

Bilješka

1

Ulogu Antolića i Weissmanna u nastajanju Atenske povelje iznosim ovdje onako kako mi je opisao Antolić, bez obzira što je općenito poznato drugačije. Antolić nije htio oko toga polemizirati držeći da nikome iz užeg CIAM-ova kruga tada nije bilo do autorstva u akciji već do akcije same, pa da tako treba i da ostane. Međutim, smatrajući da autorstvo nije samo osobno pitanje nego i stvar povijesne istine, iznosim kako su se događaji odvijali prema Antolićevoj sjećanju kojem vjerujem, poznavajući njegovu skromnost, čestitost i razumnost, toliko koliko je uopće moguće osloniti se na pamćenje u stvarima povijesnog istraživanja.